

JIŘÍ BUREŠ – MARTA PAVLÍKOVÁ

ŽELEZNÍ RYTÍŘI A BLUDNÉ BALVANY – POMNÍKY ČESKÝCH NĚMCŮ NA
CHOMUTOVSKU, MOSTECKU A TEPLICKU

1) Slavnostní odhalení dnes zaniklého pomníku padlým v Kotlině, nedatováno (1919–1938). Zdroj: soukromá sbírka Josefa Märce.

Zájem o studium památek spojených s velkou válkou a její vzpomínkovou kulturou zažívá od nedávného stého jubilea konce války značné oživení. V rámci velmi bohatého souboru pomníků, památníků a dalších memoriálních staveb dochovaných na našem území, představují pomníky českých Němců ryze specifický segment, který dosud nebyl podroben hlubšímu výzkumu. Jeho problematice se věnovaly zatím jen dílčí studie,¹ syntetické zpracování tohoto tématu zatím provedeno nebylo. Více než zájmu domácí odborné veřejnosti byly tyto památky předmětem studia zahraničních badatelů.²

¹ Z regionální produkce nedávného období: Roman LAVÍČKA, *Pomníky Velké války na jihu Čech*, České Budějovice 2018; Pavel MERTELÍK – Pavel PANOCH, *Smrtí ke svobodě. Východem Čech za pomníky světové války a architekturou 1. republiky*, Pardubice 2018; Věra VLČKOVÁ – Jan ČÍZEK, *Nevrátili se, mrtví jsou. Pomníky a pamětní desky obětem první světové války v okrese Náchod*, Červený Kostelec 2017.

² Bernhard BÖTTCHER, *Gefallen für Volk und Heimat, Kriegerdenkmäler deutscher Minderheiten in Ostmitteleuropa während der Zwischenkriegszeit*, Köln, Weimar, Wien 2009; Karolina ĆWIEK-ROGAŁSKA, *Placzący żołnierze. Funkcjonowanie niemieckich pomników ku czci poległych w Pierwszej Republice Czechosłowackiej*, In: *Zeszyty Łużyckie* T. 51 (2017), s. 273–286; táž, *The Glory of Death? German Memorials of the Great War in the North-Western Czech Borderlands after 1945*, In: *Acta Universitatis Carolinae, Studia Territorialis* Vol. 2, 2018, s. 11–30.

Cílem tohoto textu je upozornit na charakteristické odlišnosti těchto pomníků a zvláštnosti jejich osudů. Výchozím podkladem pro tuto studii se stal fond pomníků velké války na území okresů Chomutov, Most a Teplice³, jejichž soupis autoři tohoto textu zpracovali v letech 2018–2020 v rámci výzkumného cíle *Moderní architektura 20. století*, který je financován z institucionální podpory Ministerstva kultury na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace. S využitím stávajících veřejně přístupných databází,⁴ evidence válečných pomníků k roku 1926 realizované četnickými stanicemi pro potřeby Památníku odboje,⁵ rešerší archivních fondů jednotlivých obcí, dobového tisku, sbírek muzejních institucí, Národního památkového ústavu⁶ i soukromých badatelů se podařilo podchytit celkem 223 pomníků, pamětních desek a memoriálních kaplí (včetně

³ Jiří BUREŠ – Marta PAVLÍKOVÁ, *Tatičku, vrať se k nám! Díl 2. Pomníky velké války na Chomutovsku, Mostecku a Teplicku*, Ústí nad Labem 2020.

⁴ Zejména Centrální evidence válečných hrobů a databáze Spolku pro vojenská pietní místa.

⁵ Evidence byla prováděna četnickými stanicemi na základě rozkazu Zemského četnického velitelství pro Čechy v Praze ze dne 15. ledna 1926.

⁶ Zde byla využita zejména evidence památek dělnického hnutí uložená v archivu Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Ústí nad Labem.

2) Přehled německých a českých pomníků padlých v okresech Chomutov, Most a Teplice.

okres	počet pomníků	německé	české	smíšené	nelze určit
Chomutov	98	84	0	0	14
Most	50	32	3	2	13
Teplice	75	55	6	1	13
celkem	223	171	9	3	40

3) Socha železného rytíře (*Wehrmann in Eisen*) ve Vídni z roku 1914 od Josefa Müllnera, 2019. Foto: Marta Pavlíková, 2019.

zaniklých staveb), které vznikly v letech 1915–1938. Většinu z těchto realizací lze na základě použitých symbolů, jazyka nápisů nebo okolností jejich vzniku zařadit do skupiny německých pomníků. Menší část objektů nebylo možné jasně identifikovat, jedná se například o torza pomníků bez nápisů nebo pomníky, ke kterým se nepodařilo dohledat bližší informace o jejich vzniku. Nejméně je na sledovaném území zastoupena skupina ryze českých pomníků⁷ a pomníků smíšených, tedy prokazatelně vzniklých česko-německou spoluprací.⁸

Již v průběhu velké války má vývoj vzpomínkové kultury v prostředí českých Němců charakteristické rysy, se kterými se

⁷ Jedná se o pomníky v Hrdlovce (1922/1927), Hrobu (1928), Ledvicích (1937) nebo v Mostě (1928).

⁸ Takto vznikly pomníky v Souši (1932), v Kopistech (1937) a Komořanech (1937).

na území s převahou českých obyvatel nesetkáme. Patrně nejvýraznějším fenoménem se staly tzv. oceloví wehrmanni (*eisener wehrmann*, *wehrmann in eisen*),⁹ které inspirovala monumentální, hřeby pobitá dřevěná socha národního hrdiny Paula von Hindenburga postavená v Berlíně roku 1915¹⁰ a vídeňský wehrmann v podobě rytíře z roku 1914.¹¹ Tyto sochy měly nejčastěji podobu rytíře v plátkové zbroji, ale můžeme se setkat i s pobíjenými předměty (*kriegsnagelungen*) ve tvaru vojenské přilby, meče, štítu, dělového kříže, státního nebo městského znaku apod.¹² Wehrmanny však nelze vnímat ve smyslu válečných pomníků věnovaných padlým vojákům, i když dobový tisk o nich takto hovoří.¹³ Hřeby (*kriegsnagelungen*), které byly do wehrmannů zatloukány, mohly být železné, stříbrné nebo zlaté a od kvality kovu se následně odvozovala jejich cena. Úroveň finančního daru odráželo také umístění hřebu na soše. Zatloukáním hřebů se veřejnost symbolicky podílela na válečném úsilí, hřeby chránící měkké dřevo jako pomyslné brnění představovaly oběti přinesené v zázemí a tvořící pomyslnou ocelovou ochranu společného válečného díla. Výtěžek těchto vlasteneckých akcí býval následně použit na různé válečné účely, například na péči o válečné sirotky, invalidy apod.¹⁴ Jedním z prvních takových děl na našem území byl železný kříž s přilbou Pallas Athény, který byl umístěn poblíž teplického divadla na jaře 1915.¹⁵ Patrně nejznámějším wehrmannem

⁹ V němčině existovala pro tyto sochy řada výrazů: *Nagelfigur*, *Nagelbild*, *Nagelbree*, *Wehrschild* nebo *Kriegswahrzeichen*.

¹⁰ Sochu známou jako Železný Hindenburg (*Eisernen Hindenburgs*) navrhl malíř a sochař Georg Marschall a provedl inženýr Kohlrausch. Ve své době se jednalo o největší sochu na světě.

¹¹ Autorem nápadu vztyčit ve Vídni tuto sochu byl korvetní kapitán hrabě Theodor Hartig, sochu vyhotovil Josef Müllner.

¹² Viz databáze sestavená Dr. Kronenbergem: www.kriegsnagelungen.com [citováno 24. 2. 2021].

¹³ *Teplitz-Schönauer Anzeiger*, 12. 4. 1915, č. 59, s. 3, *Das „Teplitzer Kreuz in Eisen“*; *Leitmeritzer Zeitung*, 22. 12. 1915, č. 118, s. 5, *Wehrmann in Eisen*.

¹⁴ Fenomén hřeby pobíjených předmětů (*kriegsnagelungen*) je poměrně důkladně zmapován především v německém prostředí: Martin KRONENBERG, *Die Bedeutung der Schule für die „Heimatfront“ im Ersten Weltkrieg. Sammlungen, Hilfsdienste, Feiern und Nagelungen im Deutsches Reich*. Dissertation des Philosophischen Doktorgrades an der Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen 2010; Stefan GOEBEL, *The Great War and Medieval Memory. War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany, 1914–1940*, Cambridge 2007, s. 160–161.

¹⁵ Julius BROUL – Miroslav GRISA – Antonín SMRČEK, *Sága rodu Mühlighü. Vznik moderního sklářského průmyslu v severních Čechách*, Teplice 2005, s. 154; *Teplitz-Schönauer Anzeiger*, 12. 4. 1915, č. 59, s. 3, *Das*

4) Štít pobíjený hřeby s motivem tlapatého kříže z roku 1916 ze sbírek Regionálního muzea v Teplicích.
Foto: Marta Pavlíková, 2020.

u nás byla socha rytíře v Brně,¹⁶ podobné sochy byly vztyčeny ale také v Praze, Chebu, Liberci,¹⁷ Chomutově,¹⁸ Litoměřicích a dalších městech. Vzhledem k materiálové podstatě wehrmannů a také kvůli jejich spojení s německou kulturou se do dnešních dnů dochovalo jen velmi málo těchto soch a předmětů, mezi nimi například teplický železný kříž¹⁹ nebo štít pobíjený hřeby z Bíliny.²⁰

Dalším specifickým německé válečné pomníkové kultury byly tzv. háje hrdinů (*ehrenhain*, *heldenhain*, *eichenhain*). Jedním z ideových otců pojetí pietního místa jako krajinného parku byl berlínský zahradní architekt Willy Lange (1864–1941), který své vize poprvé zformuloval v roce 1914. Háje hrdinů představovaly nejen symbolický návrat k přírodě, ale promítaly se do nich také ozvuky starogermánských tradic a posvátných hájů.²¹ Tato pietní místa měla obvykle podobu dubového háje s centrálním monumentem nebo s volně rozmístěnými menšími pomníky, stélami či pamětními deskami a jednotlivý strom zde měl personifikovat jednoho padlého. V českém prostředí se tato koncepce stala známější až po otevření háje hrdinů ve Vídni v roce 1915, ale výrazněji rezono-

5) Štít ze Světce pobíjený hřeby s motivem meče z roku 1916 ze sbírek Regionálního muzea v Teplicích.
Foto: Marta Pavlíková, 2020.

vala v německých oblastech. Spolky a přípravné výbory usilující o vytvoření podobných pietních míst vznikly mimo jiné v Bílině, Teplicích, Mostě, Chomutově, Ústí nad Labem nebo Litoměřicích, z pramenů je však obtížné zjistit, zda a v jakém rozsahu byly tyto záměry naplněny. Dílčí realizace dosáhli patrně v Bílině, kde v letech 1916–1917 vzniklo několik návrhů háje hrdinů. Dochované účty rovněž naznačují, že ještě v průběhu války byly provedeny terénní práce a zakoupena nová stromová výsadba.²² Spolek ještě krátce působil v poválečném období, kdy ale jeho funkci převzal nově ustavený výbor pro výstavbu pomníku válečným obětem. V Teplicích měl háj hrdinů vzniknout již v roce 1915 na Zámeckém vrchu, vysazené duby zde měla doplňovat vzpomínková síň.²³ Mnohočlenný přípravný výbor byl ale ustaven až v roce 1917.²⁴ V roce 1915 byl pozemek pro háj hrdinů vybrán také v obci Háj u Duchcova, měl vzniknout před obecní kaplí a podle původního záměru měly být duby vysazené za padlé doplněny centrální lípou míru.²⁵ Město Litoměřice odsouhlasilo zřízení háje hrdinů v roce 1916, pietní místo mělo být zřízeno na Střeleckém ostrově a mělo jej tvořit 35 dubů a pomník z velkých přírodních balvanů.²⁶

Samotný proces vzniku pomníků je v německém pohraničí prakticky identický jako v českém prostředí. Drtivá většina

„Teplitzer Kreuz in Eisen“; *Das interessante Blatt*, 29. 4. 1915, č. 17, roč. 34, s. 14, *Kriegswahrzeichen in Provinzstädten*; *Prager Abendblatt*, 13. 4. 1915, č. 85, roč. 49, s. 3, *Das „Teplitzer Kreuz in Eisen“*.

¹⁶ Juraj BABJAK, *Bolest v kameni ukrytá. Pomníky padlým v prve světové vojne na Slovensku*, Bratislava 2017, s. 33–34.

¹⁷ Dietlinde MUNZEL-ÉVERLING, *Kriegsnagelungen Wehrmann in Eisen, Nagel-Roland, Eisernes Kreuz*, Wiesbaden 2008, s. 3.

¹⁸ SOKA Chomutov, AM Chomutov, inv. č. 1090, ev. j. 1029, kronika 1915–1927, zápis z 20. 6. 1915.

¹⁹ *Teplitz-Schöner Anzeiger*, 4. 6. 1915, č. 90, s. 2, *Teplitzer Kreuz im Eisen*.

²⁰ SOKA Teplice, AM Bílina, inv. č. 3423, válečná kronika, torzo a dokumentace.

²¹ S. GOEBEL, s. 75–79.

²² SOKA Teplice, Výbor na vytvoření háje hrdinů, Bílina 1916–1918.

²³ *Teplitz-Schöner Anzeiger*, 21. 4. 1915, č. 64, s. 4, *Der Heldenhain*.

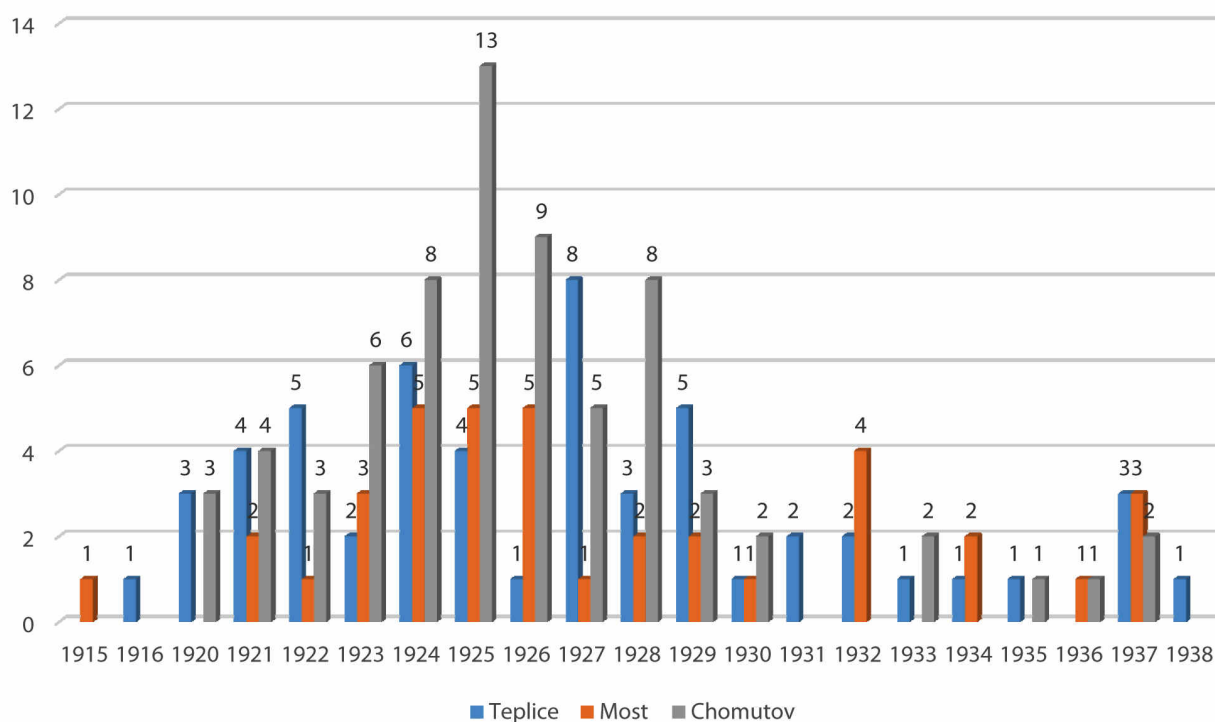
²⁴ *Teplitz-Schöner Anzeiger*, 15. 1. 1917, č. 10, s. 3, *Heldenhain*.

²⁵ *Teplitz-Schöner Anzeiger*, 31. 3. 1915, č. 52, s. 6, *Ehrenhain für Gefallene*.

²⁶ *Prager Abendblatt*, 17. 4. 1916, č. 88, s. 5.

6) Graf znázorňující počty realizovaných pomníků padlým v letech 1915–1938 v okresech Chomutov, Most a Teplice.
Zpracoval: Jiří Bureš.

pomníků byla realizována prostřednictvím spolků, případně širší spoluprací spolkových organizací. V průběhu války bylo postaveno jen nevelké množství pomníků, na sledovaném území je nejstarší realizací pomník v Hamru na Litvínovsku odhalený 31. října 1915 na památku 23 odvedených vojáků ve věku 43–50 let a pořízený samotnými zeměbranci nákladem 500 K.²⁷ Většinou však byly v této době užívány k uctění památky válečných obětí starší válečné monumenty a je nepochybné, že veteránské spolky se na vytváření vzpomínkové kultury aktivně podílely. Například v Teplicích se konala pietní setkání u staršího válečného pomníku od roku 1914²⁸ a okresní svaz veteránských spolků zde inicioval přípravu soupisů padlých, aby mohl být pomník po válce osazen novou pamětní deskou.²⁹ Přirozeným pietním místem se ve válečných letech staly také sakrální prostory kaplí a kostelů, ve kterých se konaly zádušní mše za válečné oběti a zřizovaly kenotafy nahrazující hroby padlých hrdinů. Dokladem může být soubor 33 pamětních kamenných desek se jmény padlých vojáků z kostela sv. Alžběty Uherské v Teplicích. V poválečných letech se smuteční ceremoniál zpravidla přesunul k novému pomníku padlým, ale v místech, kde nebyl postaven, mohly církevní stavby i nadále suplovat jeho funkci. Například v Domašíně na Chomutovsku byla u obecní kaple vždy o Veli-

konocích připomínána památka válečných obětí za účasti čestné stráže hasičského sboru.³⁰

V žádném ze tří okresů nenajdeme pomníky odhalené krátce po válce v letech 1919–1920, což lze přičítat složité politické situaci v německých pohraničních oblastech, které byly v roce 1918 vojensky obsazeny československou armádou. Česká menšina v tomto období naopak budovala pomníky jako místa identifikace s novým státem, které byly dedikované vzniku republiky, Mistru Janu Husovi nebo Tomáši G. Masarykovi.³¹ Temnou stránkou prvních poválečných let se stalo živelné „obrazoborecké“ hnutí, které nabývalo protirakouského, protiněmeckého a antiklerikálního charakteru a které mimo jiné vedlo k devastaci starších válečných a josefských pomníků. S masivnější pomníkovou výstavbou se proto setkáme až ve dvacátých letech 20. století. První stavební vlna spadá do období let 1924–1925 a souvisí s poválečným ekonomickým vzestupem Československa. Nejvíce pomníků ale bylo odhaleno kolem roku 1928 v souvislosti s oslavou deseti let od konce války. Ve třicátých letech dochází pod vlivem hospodářské krize k výraznému útlumu stavební činnosti a s vyšším počtem realizací se setkáme jen v letech 1932 a 1934. Na sklonku třicátých let, v době blížícího se dvacátého výročí samostatnosti, vzniklo několik ojedinělých pomníků, které

²⁷ SOKA Most, AO Hamr, inv. č. 1, ev. j. 1, *Gedenkbuch der Gemeinde Hammer*, s. 51; Vojenský historický ústav, evidence pomníků velké války, Mostecko, Hamr.

²⁸ *Teplitz-Schönauer Anzeiger*, 2. 11. 1914, č. 147, s. 3, *Totengedenkfeier beim Kriegerdenkmal*.

²⁹ *Teplitz-Schönauer Anzeiger*, 5. 6. 1915, č. 90, s. 4, *Zum Andenken*.

³⁰ SOKA Chomutov, AO Domašín, inv. č. 1, kt. 1, *Gedenkbuch der Gemeinde Tomitschan*, s. 92.

³¹ V letech 1919–1920 takto vznikly například pamětní desky a pomníky v Záluží (1919), dva pomníky v Hostomicích z let 1919 a 1920, pomník Mistra Jana Husa v Ledvicích (1920) a Břežánkách (1920) nebo Masarykovi věnované pomníky v Kadani a Chomutově.

7) Návrh pomníku pro háj hrdinů v Bílíně, nesignováno, nedatováno (1916–1918). Zdroj: SOkA Teplice.

měly nepochybně aktivizovat a posílit národní uvědomění jak české, tak německé strany. Příkladem těchto pozdních realizací jsou například pomníky v Kopistech (1937), Komořanech (1937), Ledvicích (1937), Vejprtech (1937) a Bohosudově (1938).

Pomyslným vrcholem uzavírajícím realizaci pomníku bylo jeho slavnostní odhalení. Téměř vždy se konalo za účasti místních i okolních spolků a bylo spojeno s doprovodným programem, hudebním vystoupením a taneční zábavou. Slavnosti probíhaly nejčastěji v letních měsících, konkrétní datum odhalení pomníku však nebylo vybíráno náhodně a často bylo vázáno na svátky slunovratu, které byly u českých Němců velmi oblíbené, nebo bylo spojeno s konáním poutí či s výročím založení místních spolkových organizací (nejčastěji hasičských). Pouze menší část pomníků byla odhalena v říjnu a listopadu v souvislosti s výročím konce války nebo svátkem Všech svatých a Dušiček. Naopak odhalování českých pomníků bylo vztahováno k významným národním svátkům a památným dnům spojeným nejčastěji s bitvou u Zborova či Bachmače, svátkem sv. Václava nebo 28. říjnem.

V německých oblastech hrál důležitou roli při vlastním prezentování nového pomníku liturgický akt vysvěcení (*kriegerdenkmalweihe*) spojený s polní mší (*feldmesse*), který byl významově nadřazený odhalení pomníku (*kriegerdenkmalenthüllung*). Naopak v českém prostředí byl kladen důraz na okamžik slavnostního odhalení pomníku, který se obvykle nesvětil. Další rozdíl ve slavnostní ceremonii v obou komu-

nitách lze nalézt v užití státních symbolů, vlajek a písní.³² Detailní průběh slavností v německých oblastech můžeme přesněji popsat jen v některých případech, samotný proces odhalení (tedy odstranění látky) není v pramenech mnohdy zmiňován, naopak je důsledně uváděna posloupnost bohoslužby, vysvěcení, kladení věnců a obvykle i předání pomníku do ochrany obce. Liturgii často vedli bývalí vojenští duchovní, setkáme se ale i s účastí kněží dalších vyznání, jak tomu bylo například v Teplicích, Mostě a v Chomutově, kde se slavnostní ceremonie a následné bohoslužby zúčastnil římskokatolický i evangelický kněz a představitel židovské obce.³³ Otázka vysvěcení nového pomníku však nebyla vždy akceptována všemi organizacemi podílejícími se na jeho vzniku. Při jednání o stavbě válečného pomníku v Jeníkově (1937) na Teplicku podmínili zástupci dvou německých dělnických spolků svou spolupráci požadavkem, aby budoucí pomník nebyl vysvěcen³⁴ a podobný spor o budoucí svěcení pomníku museli řešit také v Zálužicích (1921) na Lounsku.³⁵

³² Srov: Jiří BUREŠ – Marta PAVLÍKOVÁ, *Tatičku, vrať se k nám! Díl 1. Pomníky velké války na Lounsku*, s. 30.

³³ *Teplitz-Schönauer Anzeiger*, 10. 6. 1930, č. 135, s. 2–3, *Ein Erinnerungstag – geweiht den im Weltkriege gefallenen Heimatsöhnen; Deutsches Volksblatt*, 22. 10. 1928, č. 242, s. 5, *Die Enthüllung des Kriegerdenkmals in Komotau*.

³⁴ SOkA Teplice, AO Jeníkov, inv. č. 250, kt. 33, *Výbor pro postavení pomníku padlým 1936–1938, zápis o ustanovení výboru* 22. 8. 1936.

³⁵ J. BUREŠ, *Tatičku, vrať se k nám! Díl 1.*, s. 26.

8) Zaniklý pomník padlým v Kralupech z roku 1935, nedatováno (40. léta 20. století). Zdroj: SOKA Teplice.

Obvyklými tvůrci a dodavateli těchto drobných memoriálních staveb byly především lokální kamenosochařské firmy, jejichž tvorba svým významem nepřesáhla hranice regionu. Tito kameníci a kamenické firmy pracovali většinou podle osvědčených vzorů a své úspěšné práce opakovaně replikovali na různých místech. Pouze menší segment pomníkové produkce, typicky vázaný na městské prostředí, vznikl za účasti odborně školených autorů, akademických sochařů nebo architektů, ale i u nich se lze setkat s duplikací vlastních návrhů. S ohledem na národnostní složení se na sledovaném území setkáme především s díly autorů německého původu jako například Johanna Adolfa Mayerla, Johannese Watzala, Wilhelma Weisse, Oswalda Hofmanna, Hermanna Zettlitzera nebo Friedricha Rolanda Watzka.³⁶

Nejrozšířenějším typem pomníku, se kterým se ve sledované oblasti můžeme setkat, je vedle tradičního obelisku kamenná stéla označovaná jako tzv. bludný nebo lesní balvan (*findling*). Jedná se o neopracovaný kus kamene, který

byl v okolí obcí velmi snadno dostupný. Například při realizaci pomníku v Šumné (1926) dopravili místní turneři kámen svépomocí z nedalekého lesa, podobně tomu bylo i u pomníku v Oseku (1927)³⁷ a Radovesicích (1925)³⁸ na Teplicku. Vlastní materiálová podstata pomníku tedy mohla být chápána jako přímé zhmotnění domoviny. Přestože se s podobnými lesními balvany můžeme potkat i v českém prostředí, je tato romantizující rovina pomníku charakteristická zejména pro oblasti s převahou německy hovořícího obyvatelstva.³⁹ Velká oblíbenost tohoto typu pomníku však narážela na nesouhlas německé odborné veřejnosti, která jeho nadužívání v memoriální architektuře hodnotila velmi negativně a označovala tento trend za sentimentální projev estetické nevyspělosti.⁴⁰

Přírodní kámen *findling* býval většinou doplňován dalšími prvky umělecky dotvářejícími tento kamenný ekofakt, stěly

³⁶ Více k autorům: J. BUREŠ, *Tatíčku, vrať se k nám! Díl 2.*, s. 38–49.

³⁷ Muzeum města Duchcova, Sběrka Jiřího Petra, opis pamětní listiny ze základu pomníku, nesign.

³⁸ *Biliner Zeitung*, 9. 5. 1925, č. 19, s. 7.

³⁹ Srov. J. BUREŠ, *Tatíčku, vrať se k nám! Díl 1.*

⁴⁰ S. GOEBEL, s. 72–73.

9) Pomník padlým v Novém Zvolání z roku 1924, 2019. Foto: Marta Pavlíková, 2019.

bývaly někdy seskupovány, obvykle po třech, do skupin komponovaných podle velikosti, takové, dnes již zaniklé, pomníky se nacházely například v Prunéřově (1926), Měděnci (1927) nebo Radonicích (1925) na Chomutovsku. Méně obvyklé je seskupení tří přírodních kamenných stél na způsob kamenného stolu či přístřešku evokujícího prehistorické dolmeny. Takto pojednané pomníky vytvořila pro obce Kralupy (1935) a Místo (1927) kamenická firma Emil Gelinek z Chomutova. Tento prvek z „šedého dávnověku“⁴¹ má své zahraniční paralely a býval označován výrazem *hünengrab* – obří hrob.⁴² Zcela specifické jsou válečné památníky provedené z většího množství menších kamenů seřazených do půlkruhu často v několika řadách, kde každý kámen symbolizoval jednoho padlého a byl opatřen nápisovou tabulkou. Takto řešený pomník byl odhalen v Novém Zvolání na Chomutovsku v dubnu 1924,⁴³ obdobně řešené pomníky ale najdeme také v Zahradách a v Novém Hraběcí (1922) na Děčínsku.

Výpravné i méně okázalé německé pomníky bývaly doplňovány drobnými symboly chápanými ryze nacionálně, mezi ně patřil tlapatý či dělový kříž, který se na českých pomnících nevyskytuje. Na tyto kříže bylo někdy pohlíženo jako na státu nepřátelské symboly, jejichž provedení bylo v rozporu se zákonem na ochranu republiky, a proto je orgány politické

správy zakazovaly. Stalo se tak například u pomníků v Českých Hamrech (1933)⁴⁴ nebo v Jeníkově (1937),⁴⁵ přesto byly navzdory zákazu v obou případech navržené kříže realizovány. Za další tradičně německé symboly lze považovat dubové listy a ratolesti, někdy kombinované s vavřínovými snítkami nebo věnci. Typickým symbolem německé pomníkové architektury se však stala vojenská přilba Stahlhelm M16 užívaná vojsky centrálních mocností, lidově zvaná „rohatka“ podle charakteristických ventilačních otvorů. S rohatkami se sice můžeme setkat také na pomnících české proveniencí, obvyklejší ale bývá zobrazení francouzské přilby typu Adrian a jejich odvozenin.

Tradičním motivem užívaným na válečných pomnících je postava muže – bojovníka, který bývá obvykle zachycen v jedné ze tří podob, jako válečník se zbraní, otec opouštějící rodinu nebo padlý hrdina. Historický vývoj v poválečném období přisoudil českým Němcům roli poražených hrdinů, a ta se odrazila i v pojetí jejich pomníkové plastiky, proto na německých pomnících nebývá zobrazován vítězný či bojující voják, jak jej známe z českých legionářských pomníků.⁴⁶

⁴¹ *Deutsche Volksblatt*, 22. 6. 1927, s. 5.

⁴² S. GOEBEL, s. 72–73.

⁴³ SOKA Chomutov, AM Vejprty, sign. O 19b, *Chronik der Stadt Weipert*, s. 16.

⁴⁴ SOKA Chomutov, AO České Hamry, inv. č. 9, kt. č. 1, Povolení ke stavbě pomníku.

⁴⁵ SOKA Teplice, AO Jeníkov, inv. č. 250, kt. 33, Výbor pro postavení pomníku padlým 1936–1938, korespondence s Okresní správou politickou v Duchcově, květen 1937.

⁴⁶ Například na legionářském pomníku v Mostě (1928) od Rudolfa Březy nebo Ledvicích (1937) od sochaře Rudolfa Kabeše.

10 Zaniklý pomník padlým ve Vejpřtech od Oswalda Hofmanna postavený roku 1937, nedatováno (po roce 1937). Zdroj: Oblastní muzeum v Chomutově.

Naopak německé pomníky nejčastěji zachycují postavu poraženého bojovníka, klečícího nebo stojícího se skloněnou hlavou, s odloženou přilbou nebo s rukama sepjatýma k modlitbě. Takový motiv zpracoval pro pomník padlým v Bystřici (1934) na Teplicku sochař Friedrich Roland Watzka, který zde zachytil vojáka klečícího nad hrobem padlých kamarádů, podobnou sochu vytvořil také pro pomník v Dubí (1933) a v Bohosudově (1938). Obdobný námět ztvárnil na pomníku ve Vejpřtech (1937) také sochař Oswald Hofmann nebo Hermann Zettlitzer na pomníku v Bílině (1928).

Realisticky pojednaného vojáka v uniformě na německých válečných pomnících často zastupovala postava středověkého nebo antického bojovníka, která má v memoriální architektuře dlouhou tradici. Nahý antický hrdina vybavený starověkou přilbou a oválným štítem střeží například pomník od kamenické firmy A. Buchnera v Modlanech (1921)⁴⁷ na Teplicku a setkáme se s ním i na zaniklých pomnících v Chomutově (1928) a Mostě (1929) od sochaře Wilhelma Weisse. Patrně nejživěji působil klečící mužský akt na již zmiňovaném Zettlitzerově pomníku padlým v Bílině, který nezapřel inspiraci tvorbou Augusta Rodina.

Velmi oblíbeným válečným symbolem, a to nejen v pomníkové architektuře, se v německém prostředí stal středověký rytíř, který se objevoval na propagandistických plakátech na válečné půjčce (*kriegsanleihe*) a je neodmyslitelně spojený s již dříve zmiňovanými wehrmanny. Popularitu rytířských motivů

lze dávat do souvislosti s ozvuky romantických středověkých mýtů o věčných hrdinech, nesmrtelném Friedrichu Barbarosovi nebo s Písní o Nibelunzích a Písní o Rolandovi. V severočeském prostředí se s monumentální sochou rytíře setkáme ještě před začátkem války v díle chebského sochaře Karla Wilferta staršího, který v roce 1913 vytvořil pro česko-německou zemskou výstavu v Chomutově monumentální postavu bojovníka ve středověké zbroji. Firma Ignáce Starka z Lubence zhotovila menší pomník s rytířem pro Vilémov (1926) a středověký rytíř byl také součástí pomníku v zaniklé obci Rusová (1928) na Chomutovsku. Mimo sledované okresy se rytířské pomníky nacházely například v Lubenci (1923) a Kryrech (1928) na Lounsku⁴⁸ nebo ve Šluknově (1929) na Děčínsku. Ze středověké rytířské kultury vycházelo i četné zobrazování postavy sv. Jiří bojujícího s drakem. Světec byl vnímán jako ztělesnění ušlechtilého rytířského bojovníka a jeho válečný kult byl hojně rozšířen v německém a ještě výrazněji v britském prostředí. Jezdeckou sochu sv. Jiří v podživotní velikosti zvolil v roce 1928 jako ústřední motiv hřbitovního pomníku padlým v Teplicích sochař Johannes Watzal a svatojiřský reliéf zdobí také sokl pomníku padlým v Duchcově (1928) od místního kamenosochaře Rudolfa Brauna.

Heroický rozměr smrti býval na německých pomnících vyjádřen pomocí symbolického ztvárnění orla s rozepjatými křídly, méně často se již v německém pohraničí setkáme se zobrazením lva, což bezpochyby souvisí s jeho prezentací jako státního symbolu nové republiky. Lev zosobňující sílu,

⁴⁷ SOKA Teplice, AO Modlany, inv. č. 1, ev. j. 1, *Gedenkbuch der Gemeinde Modlan*, s. 153.

⁴⁸ J. BUREŠ, *Tatičku, vrať se k nám! Díl 1.*, s. 62 a 72.

11) Zaniklý pomník padlým v Bohosudově od Friedricha Ronalda Watzka postavený roku 1938 krátce po dokončení, nedatováno (po roce 1938).
Zdroj: soukromá sbírka Marty Pavlíkové.

statečnost a odvahu byl běžnou součástí zahraničních válečných pomníků, v Ústeckém kraji se s ním například setkáme u německého pomníku v Žatci (1930) a Teplicích (1930). Právě teplický pomník od Johannese Watzala zachycující umírajícího řvoucího lva s hrudí probodnutou kopím dokládá kontroverznost zvoleného námětu v národnostně smíšeném prostředí. Pomník zcela zásadně odmítla česká veřejnost, která plastiku umírajícího lva mylně interpretovala jako alegorii porážky českého národa „slova na pomníku vytesaná [jde o nápis „Für Euch“ pozn. autora] a kopím probodnutý lev nepřímo hlásají, že v odplatu ,za Vás; kteří jste padli ve světové válce a za nepředpokládaný výsledek světové války, musí býti lev poražen. Koho ten kopím probodnutý lev představuje není zapotřebí ani uváděti. Postavení tohoto protistátního pomníku jest dokladem, že zájmy státu v pohraničí nebyly dostatečně hájeny.“⁴⁹ I přes protesty

⁴⁹ Severočeské slovo, 19. 4. 1935, Proč se trpí v Teplicích provokační pomník?

12) Zaniklý pomník padlým v Bílině od Hermanna Zettlitzera v den odhalení 16. září 1928.

Zdroj: Vojenský historický ústav Praha.

české strany pomník setrval na svém místě až do roku 1945, kdy byl jako symbol německé okupace zlikvidován.

Přestože německé pomníky mívaly spíše pateticky heroický rozměr, lze se setkat i s intimnějším ztvárněním válečné tragédie a osobním rozměrem válečných událostí. Nejčastěji zobrazovanou scénou tohoto typu vyskytující se běžně v obou národnostních oblastech je otec loučící se s rodinou a odcházející do války. Tento výjev najdeme například na pomnících v Oseku (1921), Hrobčicích (1922), Duchcově (1928) nebo Teplicích (1930). Mezi podobné náměty patří také motiv truchlící postavy, nejčastěji ženy, která může zosobňovat matku, manželku nebo být personifikací Vlasti.⁵⁰ V pojetí sochaře Oswalda Hofmanna se sousoší matky držící na klíně tělo mrtvého syna z pomníku v Přísečnici (1929) stalo moderní parafrází tradiční Piety.

V průběhu druhé světové války se některé pomníky staly pietním místem upomínajícím na nové válečné oběti. Často došlo k rozšíření jejich dedikace novou nápisovou deskou,

⁵⁰ S tímto motivem se setkáme například na pomníku v Jirkově (1928), Prunéřově (1926), Měděnci (1927) nebo Žimu (1925).

13) Zaniklý pomník padlým v Teplicích od Johannese Watzala postavený roku 1930, nedatováno (1940).
Zdroj: soukromá sbírka Marty Pavlíkové.

14) Socha rytíře z pomníku padlým ve Vilémově z roku 1926 od firmy Bratři Starkové, 2018. Foto: Marta Pavlíková, 2018.

jako například ve Vilémově, nebo mohl být pomník doplněn malými kříži z březových větví zastupujícími jednotlivé padlé, jak se tomu stalo v Šumné (1926) a Kyjicích (1925). Velmi záhy však začal existenci válečných pomníků ohrožovat sběr barevných kovů pro válečné účely. Již na sklonku roku 1942 byla z pomníku v Mostě sejmuta bronzová plastika válečníka a patrně roztavena.⁵¹ Podobný osud měl postihnout také plastiku lva z pomníku v Žatci, kterou se však podařilo místním skrýt a dochovala se do současnosti. Zásadně nová situace však nastává v roce 1945, kdy komunita, která pomníky stavěla a pro kterou byly určeny, byla vysídlena.

Přístup nových osídlenců k pomníkům připomínajícím nedávnou německou okupaci a nesoucím „nepřátelské“ sym-

⁵¹ SOKA Most, AM Most, inv. č. 5461, ev. j. 519, Sběr kovů pro válečné účely.

15) Detail hlavice sloupu se sochou sv. Jiří z pomníku padlým v Teplicích z roku 1929 od sochaře Johannese Watzala, 2017. Foto: Marta Pavlíková, 2017.

boly lze zjednodušeně kvalifikovat jako likvidaci, adaptaci a ignoraci. Likvidační proces probíhal živelně i organizovaně od prvních mírových dnů roku 1945, z veřejného prostoru však nebyly odstraňovány jen válečné pomníky, ale památky německého charakteru obecně. Násilně byl zdemolován například pomník v Dubí (1933), kde byla soše vojáka sražena hlava a zdemolované části pomníku včetně soklu byly následně zakopány na různých místech.⁵² Monumentální pomník v Lubenci (1923) na Lounsku byl rozstřílen postupujícími ruskými vojsky⁵³ a v roce 1947 nahrazen pomníkem Rudé armády. Obdobné převrstvení historické paměti proběhlo také

⁵² Srov. K. ĆWIEK-ROGALSKA, *The Glory of Death?*, s. 28–29.

⁵³ Podle jiných zpráv byl odstřelen místním českým obyvatelstvem v červnu 1945. <https://www.podborany.net/infocentrum/valecne-hroby-a-pietni-mista> [citováno: 22. 08. 2018].

16) Původní podoba pomníku v Chomutově od Wilhelma Weisse z roku 1928, nedatováno (po roce 1928).
Zdroj: Vojenský historický ústav Praha.

v Teplicích, kde byl v roce 1955 odhalen pomník Rudé armády na místě původního Watzalova válečného památníku. V Horní Vsi (1935) na Mostecku byl krátce po válce tamní pomník rozebrán a bezplatně přenechán kameníkovi Josefu Štolfovi z Litvínova, který měl náhradou postavit nový pomník věnovaný osvobození Horní Vsi v roce 1945.⁵⁴ Stejný osud postihl také německý pomník v Hrobu (1931), který byl v roce 1948 prodán místnímu kamenosochaři, a na uvolněném pozemku byla nově vysazena lípa republiky.⁵⁵

Alternativou fyzické likvidace byla adaptace pomníků spočívající především v odstranění nebo překrytí nežádoucích symbolů a německých nápisů, případně v úpravě dedikace a symboliky tak, aby souzněla s novou dobou. Například v roce 1946 upozornil duchcovský řídicí učitel Karel Lím národní výbor na desky s německými nápisy osazené na pomníku velké války s tím, že pobuňují a urážejí veřejnost.⁵⁶ Následně došlo k jejich odstranění a v této podobě pomník přetval až do své obnovy v roce 2014. Německý pomník v zaniklé obci Hrdlovka zachránilo před likvidací osazení nápisové desky z původního českého pomníku zničeného po obsazení sude-

toněmecké oblasti v roce 1938.⁵⁷ Podstatně zásadnější úpravou měl projít litvínovský pomník, na nějž měla být umístěna busta Tomáše G. Masaryka, která od roku 1937 stála nedaleko pomníku a během okupace musela být odstraněna.⁵⁸ Tento záměr ale nakonec nebyl realizován a pomník byl zničen. Mimořádnou odolnost k politickým i společenským změnám však prokázal sokl z chomutovského pomníku padlým, který původně sloužil už jako podstavec sochy Josefa II. stržen po roce 1918 československými vojáky a který po roce 1945 přečkal i adaptaci na pomník Rudé armády.

Část německých pomníků přečkala neklidné poválečné období ve své původní podobě, nebyly však nadále udržovány a opravovány. Jako cizí, pozůstalé monumenty byly ignorovány a pokud přečkaly první „divoká“ léta po roce 1945, zůstaly v pozdějších letech většinou uchráněny před násilnou likvidací nebo adaptací. Například krajský deník Průboj upozornil v roce 1955 národní výbor v Litvínově na chudeřinský pomník upomínající na oběti rakouských válek z let 1848 a 1866 „na němž je čitelným písmem velebena ‚statečnost‘ německých (...) vojáků ve světové válce“⁵⁹ a tázal se: „zda by bylo možno uvažovat o odstranění nebo zakrytí této ‚okrasy‘, aby občané neměli

⁵⁴ SOKA Most, MNV Litvínov, inv. č. 503, ev. j. 61, Pomníky a památníky, nedatované potvrzení NV Šumná.

⁵⁵ SOKA Teplice, MNV Hrob, inv. č. 617, ev. j. 266, Pomníky, památníky, pam. desky, sdělení MNV Hrob ze dne 12. 11. 1948.

⁵⁶ Muzeum města Duchcova, archiv stavebního úřadu, karton památky, nesignováno.

⁵⁷ Aneta PILNÁ, *Pomníky obětem první světové války v mikroregionu Stropník*, In: Porta Bohemica, Sborník historických prací, Litoměřice 2017, sv. 8, s. 211.

⁵⁸ SOKA Most, MNV Litvínov, inv. č. 503, ev. j. 61, Pomník TGM, návrh z 13. 9. 1945.

⁵⁹ SOKA Most, MNV Litvínov, inv. č. 503, ev. j. 61, Dopis časopisu Průboj z 27. 5. 1955.

17) Detail sousoší z pomníku padlým ze zaniklé obce Přísečnice od Oswalda Hofmanna z roku 1929, 2019.
Foto: Marta Pavlíková, 2019.

příčin ke stížnostem.“⁶⁰ Kompetentní úředník však navrhou úpravu zamítl: „Mám za to, že tento pomník i s jeho nápisem patří již zašlé minulosti a svým obsahem je dnes úplně neškodný (...), poněvadž tento zažloutlý list z dějin obce nehrozí našemu budování a pokud je mi známo i v Sovětském svazu se neodstraňují pomníky tohoto druhu, připomínající padlé za dřívějších dob.“⁶¹ Podobně se podařilo v roce 1960 uchránit před zničením německý pomník z Krásného Lesa na Ústecku, který chtěl proboštovský národní výbor využít při stavbě pomníku Rudé armády. Krajský národní výbor tento záměr zamítl, to však nezabránilo proboštovským, aby požádali o přidělení jiného pomníku z oblasti asanačního pásma.⁶²

Je pravděpodobné, že primárně byly odstraňovány pomníky, které svým charakterem, umístěním a symbolikou působily na nové obyvatelstvo výrazně německy a provokativně. Rovněž lze předpokládat, že pomníkový „úklid“ byl

⁶⁰ TAMTÉŽ.

⁶¹ SOKA Most, MNV Litvínov, inv. č. 503, ev. j. 61, odpověď MNV Litvínov z 4. 6. 1955.

⁶² SOKA Teplice, MNV Proboštov, inv. č. 184, ev. j. 617, sdělení MNV Proboštov ze dne 20. 7. 1960.

18) Válečná vzpomínková kaple v Kundraticích z roku 1929 krátce po svém dokončení, nedatováno (po roce 1929).
Zdroj: Vojenský historický ústav Praha.

19) Válečná vzpomínková kaple v Kundraticích z roku 1929 po odstranění německých nápisů a sochy vojáka, nedatováno (před rokem 1974). Zdroj: NPÚ ÚOP v Ústí nad Labem.

důslednější v městském prostředí než na venkově. Polská etnoložka Karolina Ćwiek-Rogalska na příkladu západočeské pohraniční oblasti uvádí, že častěji byly objektem agrese a demolic pomníky se sochami vojáků, které bylo snadné ztožnit s nepřáteli, tj. Němci,⁶³ zejména pokud tyto sochy byly

⁶³ K. ĆWIEK-ROGALSKA, *The Glory of Death?*, s. 29.

20) Pomník padlým v Jirkově od Johanna Adolfa Mayerla z roku 1928 krátce po obnově, 2019. Foto: Marta Pavlíková, 2019.

provedeny realisticky se zbraní a ocelovou přílbou rohatkou vizuálně velmi podobnou německým přílbám z druhé světové války. Tento předpoklad potvrzují i zničené a z veřejného prostoru odstraněné pomníky s postavami vojáků postavené v Dubí, Bystřici, Bohosudově, Vejprtech nebo Kryrech. Ve sledovaných okresech se z umělecky kvalitnější pomníkové produkce do dnešních dnů zachoval jen Mayerlův pomník v Jirkově, pomník z přísečnického hřbitova od Oswalda Hofmanna a teplický hřbitovní pomník Johannese Watzala. To opět potvrzuje tezi Karoliny Čwiek-Rogalské, podle které umístění válečného pomníku v prostoru hřbitova akcentovalo jeho pietní rozměr a oslabilo jeho vnímání jako monumentu oslavujícího nepřátelské vojáky.⁶⁴

Potřeba vyrovnat se s „cizími“ pomníky není v kontextu středoevropského prostoru ryze českým specifíkem. Podobně nežádoucími se staly německé nebo maďarské pomníky na Slovensku a německé pomníky v Polsku.⁶⁵ Podobně jako

⁶⁴ TAMTĚŽ, s. 30.

⁶⁵ Marek SZAJDA, *Trudne dziedzictwo zawarte w kamieniu. Losy niemieckich pomników żołnierzy poległych w I. wojnie światowej po 1945 r. na przykładzie Jeleniej Góry*, Zeszyty Etnologii Wrocławskiej 2018, č. 1, s. 147–174; Karolina ČWIEK-ROGALSKA, *Strategie postępowania z dziedzictwem niemieckich na Pomorzu Środkowym na przykładzie adaptacji pomników ku chci poległych w I. wojnie światowej*, In: „Ziemie Odzyskane”. *W poszukiwaniu Nowych narracji*, Poznań 2018, s. 257–277.

v Československu i zde probíhalo živelné i řízené odstraňování německých pomníků nebo německých nápisů a symbolů. V okresech Chomutov, Most a Teplice zanikla z podchycených 171 německých memoriálních staveb spojených s velkou válkou více než polovina a pouze minimální část dochovaných pomníků unikla následným adaptačním zásahům. Odsunem trvale usídleného obyvatelstva ztratily pomníky českých Němců rozměr nacionálně identifikačního místa a pozbyly tím svou hlavní funkci. Více či méně zdařilé úpravy sice prodloužily v některých případech jejich život, zároveň však necitlivě pozměnily jejich vzhled a zakryly jejich původní historický význam. Pomyslným povzbuzením a nadějným příslibem do budoucnosti mohou být současné snahy obcí a občanských sdružení, které usilují o obnovu opuštěných a zapomenutých německých pomníků, včetně obnovy staveb prakticky zaniklých. V některých případech se na jejich obnově podílí prostřednictvím krajských spolků i komunita odsunutých českých Němců, která si zachovala vztah k původní domovině a jejím památkám.⁶⁶ Otázkou však zůstává, zda se obnovenou historickou pamětí místa podaří začlenit také do kolektivního vědomí a veřejného života současně české společnosti.

⁶⁶ Tento vztah dokládají krajská periodika, pro sledované území se jedná zejména o periodika: *Brüxer Heimatzeitung*, *Heimat Chronik Komotauer Zeitung* a *Kaadner Heimatbrief*.